

związkami małżeńskimi z poganami, a także zwracał uwagę na dobre relacje z sąsiadami. Paulin, pisząc do osób świeckich, zwracał uwagę na pogłębianie wiary, pracę nad sobą i nieustanną modlitwę. Zachęcał też do radykalnej przemiany, dzięki czemu część adresatów jego listów wybrała życie na wzór Nolańczyka.

W zakończeniu autor recenzowanej monografii przypomina, że Ojcem Świętym Benedyktem XVI, jak ważne miejsce w historii chrześcijaństwa zajmują Ojcowie Kościoła. Podkreśla, że ich wskazania dla kapłanów są nadal aktualne ponieważ tworzą pewien ideał, do którego należy dążyć. Dlatego proces nieustannej formacji dotyczy każdej osoby duchownej, niezależnie od tego czy jest prezbiterem, czy biskupem.

Książka ks. Michała Krawczyka stanowi dobre wprowadzenie, na podstawie konkretnych problemów poruszonych w listach, do poznania roli italskich biskupów IV i V w., jaką odegrali oni w kształtowaniu duchowości kapłańskiej. Wyczerpująco też ukazuje sposób pojmowania przez nich podstawowych obowiązków biskupów, prezbiterów i diakonów. Autor przywołuje wiele cytatów z pism Ojców Kościoła, jednak nie przeszkadza to w odbiorze toku myśli i w przejrzystej prezentacji omawianych zagadnień, co nie zawsze jest oczywiste w tego typu opracowaniach. Do powstania pracy Autor wykorzystał obszerną ilość źródeł i opracowań, co znajduje odzwierciedlenie w bibliografii i ilości przypisów. Małym mankamentem z punktu widzenia zwykłego czytelnika, nie będącego patrologiem, może być brak tłumaczenia na język polski dwóch istotnych tekstów łacińskich na s. 62 i 63.

Recenzowana monografia uzupełnia dość obszerną już literaturę przedmiotu poświęconą ideałowi kapłaństwa w rozumieniu różnych autorów wczesnochrześcijańskich. Obok zalet czysto naukowych, związanych z ujęciem historycznym, książka posiada także walor praktyczny, aktualizujący: może służyć za pomoc w formacji kapłańskiej, przypominając, że najcenniejsze podręczniki poświęcone tej tematyce powstały właśnie w epoce patrystycznej, by wspomnieć tylko: dialog *O kapłaństwie* Jana Chryzostoma, dziełko *O życiu kontemplacyjnym* Juliana Pomariusza, czy *Księgę reguły pasterskiej* Grzegorza Wielkiego.

Tomasz Wróbel – Lublin, KUL

Ks. Marek STAROWIEYSKI, *Zapytaj zwierząt, pouczą, czyli opowiadania wczesnochrześcijańskich pisarzy o zwierzętach*, OŻ 20, Kraków 2014, Wydawnictwo WAM, ss. 474.

Nakładem Wydawnictwa WAM, kojarzącego się wszystkim badaczom antyku z licznymi publikacjami z zakresu wczesnego chrześcijaństwa, wydana została kolejna książka autorstwa ks. Marka Starowieyskiego *Zapytaj zwierząt, pouczą, czyli opowiadania wczesnochrześcijańskich pisarzy o zwierzętach*. Publikacja stanowi już 20. tom wydawanej od 1978 roku serii „Ojcowie Żywi”, której redaktorem jest od początku ks. M. Starowieyski. Autor, w charakterystyczny dla

siebie sposób, znany m.in. z antologii poetyckich *Muza chrześcijańska*, prezentuje zbiór tekstów – zarówno biblijnych, jak i wczesnochrześcijańskich – traktujących w sposób bezpośredni o zwierzętach. W dobie coraz prężniej działających ruchów obrońców praw zwierząt, a z drugiej strony w czasach, w których nadal spotykamy się z przemocą wobec „braci najmniejszych”, niniejsza publikacja stanowi ciekawą lekturę nie tylko dla badaczy antyku i wczesnego chrześcijaństwa, ale także dla wszystkich, którym nie jest obojętny los zwierząt. Warto również wspomnieć, iż jest prawdopodobnie pierwszą na gruncie polskim tak obszerną antologią tekstów o zwierzętach, współgrającą doskonale z innymi ostatnimi publikacjami badaczy antyku (A. Kotowska, *Zwierzęta w kulturze literackiej Bizantyjczyków*, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań 2013, ss. 259; P. Zwolska, *Pies. Antyczny przyjaciel*, AVALON, Kraków 2014, ss.180).

Książka podzielona została na sześć rozdziałów poprzedzonych wstępem (s. 23-51), w którym Autor pokrótce opisuje znaczenie i symbolikę zwierząt w Biblii, apokryfach, literaturze o męczennikach, literaturze monastycznej, poezji łacińskiej i greckiej, a także w egzemplach. Wprowadzenie to jest o tyle istotne, iż zgodnie z zamysłem ks. M. Starowieyskiego, publikacja skierowana jest nie tylko do badaczy antyku chrześcijańskiego, ale także do laików zainteresowanych tematem książki. Podczas lektury tej części opracowania można odnieść jednak wrażenie, iż Autor w sposób pobieżny potraktował niektóre tematy, skupiając się na tych, które jego zdaniem są ważniejsze. Szkoda, że nie została rozwinięta bardziej symbolika zwierząt i ich znaczenie teologiczne. Dużym plusem tej części książki jest podana pod koniec krótka bibliografia, uwzględniająca najważniejsze prace o tematyce zwierzęcej. Autor przywołuje zarówno opracowania słownikowe (m.in. autorstwa ks. S. Kobielusza), jak również antologie i opracowania czysto naukowe (w tym nieocenioną publikację A. Linzey'a *Teologia zwierząt*, WAM, Kraków 2010, ss. 308). Szkoda jedynie, iż wśród opracowań dominują starsze publikacje, a brakuje m.in. bardzo ciekawej książki R.M. Granta *Early christians and animals* (Routledge, London 1999, ss. 214).

W rozdziale pierwszym (s. 55-151), prezentującym wypowiedzi o zwierzętach zawarte w Starym i Nowym Testamencie, Autor przywołuje teksty biblijne, poczynając od stworzenia świata opisanego w Księdze Rodzaju, aż po apokaliptyczne wizje z Apokalipsy św. Jana. Niewątpliwym ułatwieniem usprawniającym lekturę jest przytaczanie większych fragmentów z Pisma Świętego. Czytelnik nie musi bowiem samodzielnie odszukiwać szerszego kontekstu biblijnej wypowiedzi, koniecznego do jej właściwego zrozumienia. Zastrzeżenia może budzić jedynie kolejność prezentowanych tekstów. W podpunkcie 5 (rozdział I, paragraf A, s. 68-72) Autor prezentuje teksty, objęte wspólnym podtytułem „Tajemnica Baranka”, łącząc fragmenty z Księgi Wyjścia (Wj 12, 1-14. 21-31) z fragmentami z Księgi Izajasza (Iz 53, 1-12) i Księgi Jeremiasza (Jr 11, 18-20). Sens takiego zabiegu łatwo odgadnąć – wszystkie traktują o „Baranku na rzeź prowadzonym”. Mimo tego fragmenty z Księgi Izajasza oraz Księgi Jeremiasza wydają się nieco dziwnym wtrąceniem w części rozdziału omawiające wyłącznie księgi wchodzące

w skład Pięcioksięgu. Bardziej przejrzysty pod tym względem jest paragraf B rozdziału I, w którym Autor uporządkował teksty zgodnie z biblijnym ułożeniem, prezentując na początku fragmenty o zwierzętach zaczerpnięte z Ewangelii, następnie z *Dziejów Apostolskich*, listów, a na końcu z *Apokalipsy św. Jana*.

W kolejnym, najobszerniejszym rozdziale (s. 153-254) ks. M. Starowieyski zaprezentował teksty apokryficzne. Analogicznie do tekstów kanonicznych podzielone zostały one na starotestamentalne i nowotestamentalne: od fragmentów traktujących o początkach życia na ziemi, poprzez niekanoniczne opowiadania o Jezusie i Maryi, aż po opowiadania o Apostołach. Większość tekstów apokryficznych związanych ze Starym Testamentem ks. M. Starowieyski zaczerpnął z publikacji *Apokryfy Starego Testamentu* pod red. ks. R. Rubinkiewicza (Warszawa 1999, ss. 456), niektóre jednak są owocem pracy translatorskiej Autora (np. opowiadanie umieszczone na s. 159 ks. Starowieyski przetłumaczył z języka angielskiego, na który zostało ono przełożone wcześniej z syryjskiego przez W. Witakowskiego). Podobnie, teksty apokryficzne odnoszące się do Nowego Testamentu pochodzą w większości z redagowanych przez ks. M. Starowieyskiego zbiorów apokryfów Nowego Testamentu (*Apokryfy Nowego Testamentu. Ewangelie apokryficzne*, t. I, cz. 1-2, WAM, Kraków 2003; *Apokryfy Nowego Testamentu. Apostołowie*, t. II, cz. 1-2, WAM, Kraków 2007), chociaż zdarzają się wyjątki, np. opowiadania o Jezusie zaczerpnięte z etiopskiej księgi *Cuda Jezusa* (s. 198-199), które Autor przetłumaczył z języka francuskiego za *Patrologia orientalis* (PO 14, tłum. S. Grébaut, Paris 1920).

W rozdziale trzecim ks. M. Starowieyski podaje przykłady wypowiedzi pochodzących z literatury traktującej o męczeństwie. Katalog tekstów otwiera opowiadanie o św. Tekli (s. 255-259) zaczerpnięte z apokryficznych *Dziejów Pawła*, zamyka natomiast utwór Aureliusza Prudencjusza Klemensa opisujący męczeństwo św. Hipolita. Oprócz wymienionych powyżej świętych Autor przytacza także teksty o św. Blandynie (s. 259-260), męczennikach kartagińskich (s. 260-261), fragmenty zaczerpnięte z *Historii kościelnej* Euzebiusza z Cezarei (s. 262-263), *Dziejów prześladowań Kościoła w Afryce przez Wandalów* Wiktora z Wity (s. 263-264), *Dialogów* Grzegorza Wielkiego (264-265) czy *Akt męczenników perskich* (ponownie tłumaczone przez Autora z języka francuskiego, s. 265-266), a także trzy teksty z twórczości przywoływanego już Prudencjusza (s. 267-271).

Rozdział czwarty poświęcony został literaturze monastycznej Wschodu i Zachodu. Ks. M. Starowieyski nie ogranicza się w nim do przedstawienia jednej wersji opowiadania, ale niejednokrotnie podaje dwie sprzeczne ze sobą wersje (np. *Uzdrowienie kobiety przemienionej w klacz*, s. 279 i *Z Historii mnichów w Egipcie*, s. 280), co jest zabiegiem niezwykle ciekawym. Natomiast niezbyt zręczne wydaje się umieszczenie w sąsiedztwie opowiadania o życiu Makarego wiersza autorstwa Tomasa Mertona *Makary i kucyk*. Chociaż zabieg ten stanowi przykład niewątpliwej erudycji ks. Starowieyskiego, jest nieco dziwnym wtrąceniem – wiersz ten lepiej wyglądałby w appendiksie umieszczonym na końcu publikacji. W omawianym rozdziale Autor zebrał bez wątpienia najciekawsze i najbardziej charakterystyczne opowiadania o mnichach egipskich, azjatyckich,

syryjskich, palestyńskich, gruzińskich, etiopskich, italskich i irlandzkich. W przypadku tych ostatnich Autor pokusił się o ukazanie tematyki zwierzęcej zarówno w poezji, jak i prozie dotyczącej mnichów Kościoła irlandzkiego.

W rozdziale piątym (s. 371-428) umieszczono teksty o zwierzętach pochodzące z poezji wschodniej (greckiej, armeńskiej i etiopskiej) i zachodniej (łacińskiej). Znajdujemy w tej części książki utwory autorstwa Romana Melodosa, Krzysztofa z Mityleny, Laktancjusza, Ambrożego, Paulina z Noli, Prudencjusza, Drakoncjusza, Wenancjusza Fortunata, Efrema czy Herakliusza z Bageszu. Można mieć zastrzeżenia co do potraktowania fragmentu hymnu Prudencjusza (s. 388) jako oddzielnego utworu. Autor nie podaje w przypisach, iż tekst stanowi niewielki fragment *Hymnus post Ieiunium* (w. 33-52) hiszpańskiego poety.

Rozdział szósty (s. 429-472) w całości poświęcony jest egzemplom zaczerpniętym z *Fizjologów* (zarówno łacińskich, jak i greckich), *Alvariów* łacińskich, *Heksameronu* Ambrożego oraz z twórczości Grzegorza Wielkiego, Melitona z Sardes, Ireneusza, Pseudo-Barnaby, Orygenesza, Bazylego Wielkiego, Jana Chryzostoma, Grzegorza z Nyssy, Pacjana z Barcelony, Paulina z Mediolanu. Ta część książki w szczególności powinna zainteresować kaznodziejów, Autor podaje bowiem bardzo ciekawe i charakterystyczne fragmenty, które bardzo łatwo zastosować jako przykłady podczas homilii i kazań.

Jak wspomniano na początku, książka stanowi niezwykle cenne opracowanie zarówno dla laików, jak i badaczy wczesnego chrześcijaństwa. Zapewne ze względu na tych pierwszych Autor przygotował w przypisach wy tłumaczenie trudniejszych zwrotów, które dla przeciętnego czytelnika mogą stanowić problem w odbiorze tekstu. Brakuje jednak bibliografii dotyczącej tekstów źródłowych. O ile Autor podaje bibliografię do wstępu, o tyle wskazówek bibliograficznych dotyczących przytaczanych fragmentów o zwierzętach możemy poszukiwać jedynie w przypisach.

Minusem publikacji, za który odpowiada wydawnictwo, jest jej forma graficzna, która sprawia wrażenie chęci umieszczenia jak największej ilości tekstu na jak najmniejszej ilości stron (mały druk i niekorzystny krój czcionki). Powoduje to, iż opracowanie czyta się ciężko, a przecież stanowi ono ciekawą lekturę dla miłośników zarówno zwierząt, jak i twórczości wczesnochrześcijańskiej. Pozostaje mieć nadzieję, iż w kolejnym wydaniu książki *Zapytaj zwierząt, pouczą...* wydawnictwo dopracuje jej stronę edytorską, aby publikacja była przyjemniejsza w odbiorze i zachęcała do lektury.

Małgorzata Pyzik-Turska – Lublin, KUL

Anne Ngairé WILLIAMS, *Boski zmysł. Intelkt w teologii patrystycznej*, tłum. Wiesław Dawidowski OSA, Kraków 2014, Wydawnictwo WAM, ss. 312.

Monografia A.N. Williams nie jest nowa, chociaż do tej pory była niedostępna w wersji polskojęzycznej. Niniejsza pozycja została pierwotnie wydana przez Cambridge University Press w 2007 r., a tytuł oryginału brzmi: *The Divine Sense*.